

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ФІЛОСОФСЬКОГО ТЕЇЗМУ РІЧАРДА СВІНБЕРНА

Федір СТРИЖАЧУК, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Центру дослідження релігії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Одеса, Україна)

ORCID: 0000-0002-3644-9382
E-mail: tedandgalina@gmail.com

"Богословские размышления" № 21, 2018: 108-125

DOI: 10.29357/2521-179X.2018.21.7

Анотація: У статті розглядаються епістемологічні основи філософського богослов'я аналітичного філософа релігії Річарда Свінберна. Автор аналізує епістемологічні принципи, які визначають природу знання, обґрунтування знання в термінах ймовірності, теорему Байєса, критерій простоти, наукове пояснення, особистісне пояснення і ін. У статті вивчається структура філософського теїзму Свінберна: когерентна концепція Бога і аргументи на користь існування Бога. Автор також вивчає апологетичний потенціал філософського теїзму Р. Свінберна.

Ключові слова: теїзм, філософський теїзм, концепція Бога, теїстичні аргументи, Річард Свінберн, епістемологія, когерентність теїзму, ймовірність, індукція, апологетика.

Abstract: The article examines the epistemological foundations of the philosophical theology of the analytic philosopher of religion Richard Swinburne. The author analyzes the epistemological principles that determine: the nature of knowledge, the justification of knowledge in terms of probability, the Bayes theorem, the principle of simplicity, the scientific explanation, the personal explanation, etc. The article explores the structure of the philosophical theism of Swinburne: the coherent concept of God and arguments for the existence of God. The author also examines the apologetic potential of the philosophical theism of R. Swinburne.

Key words: theism, philosophical theism, concept of God, theistic arguments, Richard Swinburne, epistemology, coherence of theism, probability, induction, apologetics.

Вступ

Річард Свінберн є одним з найвпливовіших сучасних аналітичних філософів релігії. Він написав ґрунтовні роботи майже по всіх центральних філософських і теологічних проблемах. Свінберн відомий як апологет і дослідник “вічних питань”, які одні називають класичними і “шанованими часом”, а інші – “старомодними”. Річард Свінберн є традиційним теїстом. Як природний богослов Свінберн вважає, що віра в Бога не залежить від “стрибка віри”, а може бути обґрунтована філософськими і науковими аргументами.

Основи епістемології філософського теїзму

Коли Річард Свінберн усвідомив своє покликання стати апологетом християнського світогляду, то вирішив спочатку здобути певний академічний авторитет і набути компетентності в філософських і наукових колах. Свої перші дослідження він проводить не в царині теології і не в сфері апологетики теїзму або християнства, а в сфері філософії науки. Його першою філософською роботою була монографія “Простір і час” (*Space and Time*, 1968),¹ яку слід віднести до сфери метафізики. А вже друга значна робота, “Вступ до теорії обґрунтування” (*An Introduction to Confirmation Theory*, 1973),² є дослідженням в сфері епістемології. В ній вже закладені основні епістемологічні принципи, викладенні мовою сучасної математичної логіки, які пізніше Свінберн буде розвивати, застосовувати і популяризувати у всіх своїх роботах. Книги “Віра і розум” (*Faith and Reason*, 1981),³ і “Епістемічне обґрунтування” (*Epistemic Justification*)⁴ теж присвячені епістемології, хоча в них переважно мова йде вже про епістемологію релігійних переконань. Кожна філософська робота Свінберна починається з розділів, що містять епістемологічну частину, яка слугує вступом до методології дослідження теми. В книзі “Когерентність теїзму” перша частина “Релігійна мова” присвячена епістемологічній темі “осмисленості релігійної мови”.⁵ А книга “Існування Бога” починається з шести розділів з епістемології, що закладають основи індуктивної аргументації на користь існування Бога.⁶

Річард Свінберн притримується досить традиційного для сучасної епістемології розуміння природи знання. Знання – це обґрунтоване та істинне переконання.⁷

¹ Richard Swinburne, *Space and Time* (London: MacMillan and Co., 1968), 268.

² Richard Swinburne, *An Introduction to Confirmation Theory* (London: Methuen & Co., 1973), 218.

³ Richard Swinburne, *Faith and Reason* (Oxford: Oxford University Press, 1981), 286.

⁴ Richard Swinburne, *Epistemic Justification* (Oxford: Clarendon Press, 2001), 262.

⁵ Richard Swinburne, *The Coherence of Theism* (Oxford: Oxford University Press, 1977), 11-98.

⁶ Річард Суинберн, *Существование Бога* (Москва: Языки славянской культуры, 2014), 27-185.

⁷ Richard Swinburne, *Epistemic Justification* (Oxford: Clarendon Press, 2001), 4. Див. Також Гетьє Е. Чиє знанням обґрунтоване та істинне переконання? / *Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку*/За науковою редакцією А. С. Синиці (Львів: Літопис, 2014), 31–34. Roderick M. Chisholm *Perceiving: A Philosophical Study* (New York: Cornell University Press, 1957), 214.

В першу чергу Річард Свінберн відрізняє “знання-як” і “знання-що”.⁸ “Знання-як” означає знання як щось зробити, наприклад, водити автомобіль. Цей тип знання не є предметом філософського дослідження філософа. А “знання-що” – це знання про речі, чи особи. Наприклад, ми знаємо, що Земля обертається навколо Сонця і Друга світова війна закінчилася в 1945 році. Знання також має бути істинним. Коли ми говоримо, що древні люди “вірили”, що Сонце обертається навколо Землі, ми не вважаємо, що вони знали це, тому що вони в цьому помилялися. А зараз ми “знаємо”, що Земля обертається навколо Сонця і це переконання є істинним, якщо тільки це насправді відбувається в реальності.⁹ Отже Свінберн притримується традиційної кореспондентної теорії істини. Знання також має містити в собі “переконаність” чи “віру” в свій зміст. Переконання, щоб мати статус знання також повинно бути достатньо сильним.¹⁰ Наприклад, наше переконання, що Друга світова війна закінчилася в 1945 році є достатньо сильним і має епістемічний статус “знання”, а наше переконання, що автором Послання до євреїв є апостол Павло є не таким певним і тому не досягає статусу знання, і залишається поглядом. Річард Свінберн також відрізняє “переконання в тому що” від “віри-довір’я особі”, а також допускає, що можна практикувати віру-довір’я без переконання як це радив Блез Паскаль тим, хто прийме висновки його парі. Віра-довір’я є предметом практики християнського життя і не відноситься до епістемології. На відміну від “віри-довір’я”, яка є активною вольовою функцією, переконання є пасивною функцією, люди не можуть викликати в себе переконання, вони їх виявляють у собі.¹¹ Отже, знання має бути істинним і воно має бути сильним переконанням, але цього ще недостатньо, вважає Свінберн. Знання повинно бути “обгрунтованим”.¹² В іншому випадку ми знову таки матимемо лише думку, погляд.

Обгрунтування знання Річард Свінберн вважає слід представляти в термінах ймовірності. Уже в своїй першій роботі по епістемології “Вступ до теорії обгрунтування” Річард Свінберн відрізняє три типи ймовірності: фізичну, статистичну і епістемічну.¹³ Фізична ймовірність задається фізичними причинами, що передують дії, яка розглядається. Статистична ймовірність задається відносною повторюваністю досліджуваного явища. Проте, британський філософ бере на озброєння епістемічний або логічний тип ймовірності. У пізніших роботах цей тип ймовірності він називає індуктивна ймовірність. Індуктивна ймовірність має справу з пропозиціями (твердженнями). Якщо одна пропозиція робить другу пропозицію більш ймовірною, то перша пропозиція є підставою, а друга – гіпотезою.¹⁴ Теорія епістемічного обгрунтування Свінберна досліджує те, які мають бути

⁸ Swinburne, *Epistemic Justification*, 3.

⁹ Swinburne, *Faith and Reason*, 43.

¹⁰ Swinburne, *Epistemic Justification*, 34.

¹¹ *Ibid.*, 38.

¹² *Ibid.*, 4.

¹³ Swinburne, *An Introduction to Confirmation Theory*, 11-30.

¹⁴ *Ibid.*, 1-3.

характеристики підстав та гіпотез, щоб гіпотези були ймовірними, правдоподібними. Підстави для переконання і в кінцевому рахунку для знання є адекватними до такої міри наскільки вони роблять переконання ймовірним. Переконання завжди має альтернативи, природною альтернативою будь якого переконання є його заперечення. Якщо ми маємо переконання (P), йому протиставляється переконання (не-P). Для того щоб переконання (P) було обґрунтованим, воно повинно мати ймовірність більшу за ймовірність (не-P). Ймовірність (P) має бути більшою за 0,5 (1/2, 50%). Переконання є більш обґрунтованим у тому випадку, коли його ймовірність перевищує 0.5 і наближається до 1.

Для обґрунтування світоглядних переконань Річард Свінберн використовує теорему Баеса. Теорема була сформульована англійським математиком Томасом Баесом (1702-1761) в неопублікованому рукописі і була опублікована в 1763 році після його смерті Річардом Прайсом. Теорема Баеса в основному використовується в більш вузьких сферах для статистичних калькуляцій, а Річард Свінберн застосовує її для визначення ймовірності широкого кола світоглядних питань.

Теорема Баеса у представленні Свінберна має таку форму:

$$P(h|e\&k) = P(h|k) P(e|h\&k) / P(e|k),$$

Значення основних символів наступне: P – ймовірність; h – гіпотеза; e – дані, що використовуються в аргументі; k – фонове знання.

Складові частини теореми мають наступне значення: P(h|e&k) – апостеріорна (послідуюча) ймовірність гіпотези; P(h|k) – попередня ймовірність гіпотези; (e|h&k) / P(e|k) – пояснювальна сила гіпотези.

Відповідно до теорії ймовірності Баеса гіпотези мають попередню або апріорну ймовірність. Якщо розглянути будь які дві гіпотези, то вже до їх верифікації емпіричними даними, вони матимуть різні показники ймовірності. Для Річарда Свінберна критерієм попередньої ймовірності гіпотези є її простота. Свінберн вважає цей критерій дуже важливим і присвятив йому коротку книгу “Простота, як свідок істини”, 1997 р.¹⁵ Критерій простоти Свінберн формулює так: “При інших рівних умовах – найбільш проста гіпотеза, запропонована в якості пояснення явищ, більш ймовірно, буде істинною, ніж будь-яка інша наявна гіпотеза, та її передбачення більш ймовірно, є правдивими, ніж з будь-яких інших гіпотез”.¹⁶ Британський філософ не претендує на оригінальність критерію простоти і згадує відомий ще з Середньовіччя принцип “Лезо Оккама”, запропонований пізнім схоластом Вільямом Оккамом (1300-1350).¹⁷ Свінберн також показує, що принцип згідно якого, не треба робити більше припущень, ніж мінімально потрібно давно використовується в науці.¹⁸ Принцип простоти дозволяє серед численних, деколи “шалених” теорій, які теж дають пояснення наявним даним, вибрати найбільш ошадливу.

¹⁵ Richard Swinburne, *Simplicity as Evidence of Truth* (Milwaukee: Marquette University Press, 1997), 71.

¹⁶ *Ibid.*, 1.

¹⁷ Swinburne, *Epistemic Justification*, 89.

¹⁸ Річард Суинберн, *Есть ли Бог?* (Москва: Праксис, 2001), 42-53.

Річард Свінберн є філософом релігії, якого можна віднести до традиції філософів, що вважають теїзм метафізичною гіпотезою або системою. Вже попередник Свінберна на професорській посаді у Оксфорді Б. Мітчелл застосовував метод посилення на найкраще пояснення для аргументації на користь теїзму.¹⁹ Метод посилення на найкраще пояснення був розроблений в царині філософії науки, а згодом почав використовуватися в філософії.²⁰ Для Мітчелла теїзм є поясненням всього що є, і він (теїзм) вступає в конкуренцію з іншими метафізичними системами. Мітчелл вважає, що неможливо довести чи заперечити теїзм за допомогою формальних методів дедуктивної чи індуктивної структури. Але Мітчелл пропонує кумулятивний підхід в обґрунтуванні теїзму. Згідно кумулятивного підходу в аргументації на користь теїзму використовуються відомі аргументи на користь існування Бога, але не кожен окремо, а всі разом подібно до того як детектив використовує всі докази на користь певної позиції по відношенню випадку у судовій справі.

Як і Мітчелл, Річард Свінберн розглядає теїзм як глобальну метафізичну гіпотезу, яка вступає в конкурентну боротьбу з фізичним натуралізмом і абсолютним ідеалізмом. За Свінберном, гіпотеза – це свого роду пояснення, що враховує наявні дані і пропонує каузальне витлумачення їх причин і існування. Британський філософ пропонує два основних типи пояснень: наукове і особистісне.²¹ Наукове пояснення, на яке опирається Свінберн спочатку було запропоновано К. Г. Гемпелем і П. Оппенгеймом.²² Названі автори запропонували теорію “дедуктивно-номологічного пояснення”, згідно якої наукове пояснення події *E* здійснюється в термінах “початкових умов” *S* і законів природи *L*. Проте, Річард Свінберн пропонує альтернативний підхід наукового пояснення, з якого усувається ідея закону природи *L*, як чогось окремого від об’єктів, якими вони керують. Його підхід містить три складові: субстанції *S*, сили *S* і схильності *S*.²³ Субстанції (речі) є основою причинності. Вони впливають на інші субстанції своїми силами згідно з своїми схильностями. Сили і схильності є властивостями субстанцій. Цей тип пояснення був характерним для античного і середньовічного часів, але з 16-го століття в ужиток ввійшов термін “закон природи”. Наукове пояснення через субстанції-сили-схильності позбавляє “закон природи” каузальної ролі і показує, що конкретні субстанції з їх силами і схильностями є основою каузальності.

Другим типом пояснення для Свінберна є “особистісне пояснення”. Британський філософ зауважує, що ним “ми постійно користуємося при поясненні звичайних явищ”.²⁴ У випадку особистісного пояснення феномен *E* пояснюється

¹⁹ Basil Mitchell, *The Justification of Religious Belief* (London: Palgrave Macmillan, 1974), 180.

²⁰ Wilko van Holten, “Theism and Inference to the Best Explanation” *Ars Disputandi*, 2002, №2, 262-281.

²¹ У своїх ранніх роботах замість терміна “наукове пояснення” Свінберн використовував термін “неживе пояснення”. Див.: Річард Суинберн, *Есть ли Бог?* (Москва: Праксис, 2001), 35-42.

²² C. Hempel, P. Oppenheim, “Studies in the Logic of Explanation” *Philosophy of Science*, 1948, №2, 145-175.

²³ Суинберн, *Существование Бога*, 61.

²⁴ Там же, 64.

тим, що його викликав раціональний агент, особистість. Раціональний агент, що своєю дією викликав феномен *E* має сили, переконання, бажання, наміри і цілі. І тому дія раціонального агента є інтенціональною, цілеспрямованою. Результати людської діяльності ми звичайно пояснюємо застосовуючи підхід “особистісного пояснення”. Свінберн також показує, що хоча є спроби пояснити дії раціональних агентів при допомозі “наукового пояснення”, в кінцевому рахунку “наміри” раціональних агентів не можуть бути зведені до “станів речей” і можуть бути пояснені в термінах “особистісного пояснення”.²⁵ Існує багато феноменів, що в своє повне пояснення включають часткове наукове пояснення і часткове особистісне пояснення та їх повне пояснення не може бути зведене до одного типу пояснення.

Структура чистого теїзму Свінберна:
концепція Бога і теїстичні аргументи

Річард Свінберн називає себе теїстом і свою філософію релігії – теїзмом. Він дає дуже просте визначення теїсту “той, хто вірить, що існує Бог”.²⁶ На відміну від сучасних континентальних філософів і богословів, що пишуть у царині філософії релігії і представляють Бога в апофатичних термінах, уникають онто-теології або критикують її, Річард Свінберн дає чітке визначення поняття Бога, яке він використовує у своїх філософських роботах. Можливо найбільш повне визначення ми знаходимо на сторінках книги “Когерентність теїзму”: Бог – це “істота, яка є особистістю без тіла (дух), всюди присутній, творець і хранитель всесвіту, вільний агент, може робити все (всемогутній), знає все, абсолютно добрий, є джерелом морального обов’язку, незмінний, вічний, є необхідною істотою, святий, і достойний поклоніння”.²⁷ Християни, мусульмани та іудаїсти вірять у вищеописаного Бога і тому є теїстами.²⁸

Свінберн вважає, що чистий теїзм у свою чергу має бути представлений і обґрунтований у два етапи. Спочатку слід представити концепцію Бога і продемонструвати її внутрішню послідовність і несуперечливість, а потім довести, що існування такого Бога є в значній мірі ймовірним. На першому етапі не ставиться питання про істинність висловлювання “Бог існує”. На цьому етапі слід в’яснити, яке значення має висловлювання “Бог існує” і чи є воно когерентним, тобто внутрішньо несуперечливим. Якщо когерентність концепції Бога буде доведена, то це стане підставою для того, щоб ставити питання про істинність висловлювання “Бог існує”. Отже спочатку ми розглядаємо як Річард Свінберн відповідає на питання “Чи є когерентним поняття “Бог”, визначення якого ми вже вище привели?

Речення, що входять у визначення поняття “Бог”, такі як “Бог існує”, “Бог є істота”, “Бог є особистість без тіла”, “Бог всемогутній”, “Бог всезнаючий”, “Бог є абсолютно добрий”, “Бог є джерелом моральних норм” і т. д. Свінберн називає

²⁵ Там же, 73-74.

²⁶ Swinburne, *The Coherence of Theism*, 1.

²⁷ Ibid., 2.

²⁸ Richard Swinburne, *What Difference Does God Make to Morality?* ed. R.K.Garcia and N.L.King / *Is Goodness without God good enough?* (Lanham: Rowman and Littlefield, 2008), 151.

віроповчальними реченнями (creedalsentences) і твердить, що вони є когерентними.²⁹ Подібно до інших філософів в традиції аналітичної філософії Свінберн розрізняє речення і твердження. Речення є осмисленими, якщо слова, що використовуються в реченні мають значення. Речення дійсного способу звичайно висловлюють твердження або пропозиції. У деяких випадках речення дійсного способу є перформативними. Обіцянки, поради можуть висловлюватися реченнями дійсного способу, але вони не є твердженнями. Отже, команди, запитання, перформативні речення не є твердженнями і не можуть бути істинними або хибними. Деякі філософи релігії вважають, що віроповчальні речення не є твердженнями, і не описують дійсність, тобто не можуть вважатися істинними чи хибними. Для них релігійна мова, включаючи віроповчальні речення висловлюють наміри жити певним способом життя, або висловлюють відношення, що схвалюють певний спосіб життя.³⁰ Свінберн погоджується, що віроповчальні речення можуть мати такі конотації, але він наполягає, що вони також є твердженнями про факти. Твердження в свою чергу можуть бути когерентними і некогерентними. Когерентними твердженнями є твердження, які можуть бути істинними, а також інші твердження, які виводяться з них і також можуть бути істинними. Когерентне твердження може бути хибним, але є сенс припускати, що воно може бути істинним. І навпаки, коли твердження є некогерентним, то немає сенсу припускати, що воно є істинним. Свінберн ілюструє когерентність тверджень наступними прикладами: “Всі люди смертні”, “Місяць зроблений з зеленого сиру”, “Я зараз пишу”.³¹ Перше і останнє твердження є істинними, а друге хибним, проте, всі наведені твердження є когерентними, тому що є сенс припускати, що вони є істинними. Прикладами некогерентних тверджень можуть бути речення: “Чесність важить 10 кг”, “Деякі квадрати мають п’ять сторін”, “два плюс два дорівнює п’ять”. Немає сенсу припускати, що приведені твердження можуть бути істинними і тому вони є некогерентними. Когерентні твердження ще можуть бути названі логічно можливими твердженнями.³² А некогерентні твердження не мають сенсу. Всі суперечливі твердження є некогерентними, але не всі некогерентні твердження є суперечливими.

Віроповчальні речення, щоб бути когерентними, повинні використовувати слова, що мають значення. Річард Свінберн вважає, що богослов’я може користуватися двома типами мови, щоб передавати певні значення. У богослов’ї слова можуть мати таке саме значення як і в звичайній мові, а також богослов’я може надавати словам нового значення. Згідно першого типу мови за Свінберном, богослов може говорити про Бога, використовуючи звичайну мову і не надавати словам іншого значення ніж вони мають у звичайній мові. Згідно другого типу мови, богослов говорить про Бога, використовуючи слова в аналогічному значенні, тобто в

²⁹ Swinburne, *The Coherence of Theism*, 29.

³⁰ Richard Bevan Braithwaite, *An Empiricist’s View of The Nature Of Religious Belief* (Cambridge: Cambridge University Press, 1955), 43.

³¹ Swinburne, *The Coherence of Theism*, 13.

³² *Ibid.*, 14.

подібному значенні до звичайного, але в певній мірі відмінному від звичайного.³³ Але навіть коли богослов'я використовує слова в їх звичайному значенні, властивості які вони описують (наприклад, сила, доброта) можуть містити незвичні комбінації. Свінберн зауважує, що таке використання мови характерно не тільки для богослов'я, але також для науки. Наприклад, атомна теорія хімії, описуючи тверді тіла, рідини і гази, говорить про молекули, що складаються з груп атомів, а атоми є дуже малими частинками. Слова “частинка”, “група”, “складаються” використовуються в їх звичайному значенні, але це значення в певній мірі відрізняється від звичайного значення, яке притаманне цим словам, коли вони описують видимі неозброєним оком тіла середнього розміру.³⁴ Отже, використання слів у звичайній мові вимагає подібності значення, але не абсолютної тотожності.

Коли Свінберн розглядає другий тип богословської мови, яка використовує аналогію, він пропонує її розуміти наступним чином. Коли мова йде про певну властивість X, звичайно розглядаються стандартні приклади X і не-X. Коли мова йде про ширше або аналогічне використання X, то назвемо його X2. Щоб дати визначення X2 слід сказати, що X2 подібне до стандартних прикладів X більше ніж до стандартних прикладів не-X. Використання мови аналогії ускладнює демонстрацію когерентності або некогерентності тверджень. Але мова аналогії також використовується в науці, наприклад, у квантовій теорії.³⁵ Свінберн твердить, що теїст може представити концепцію Бога, використовуючи лише слова у їх звичайному значенні і у цьому випадку концепція Бога буде когерентною. Проте, концепція Бога, що формується тільки при допомозі звичайної мови буде концепцією контингентного Бога. Свінберн розуміє, що концепція контингентного Бога не відповідає вченням про Бога у теїстичних релігіях: християнстві, іудаїзмі, ісламі. Тому британський філософ також представляє концепцію необхідного Бога, яка відповідає вченням названих релігій, але у цьому випадку Свінберн не вважає можливим довести когерентність віроповчальних теїстичних тверджень, лише аналізуючи концепцію Бога. Когерентність концепції необхідного Бога може бути доведена лише непрямым способом, якщо буде доведено, що такий Бог існує.

Аргументація на користь існування Бога має довгу та шановану традицію в рамках “природного богослов'я”, проте, в цей же час теїстичні аргументи критикувались і їх значення применшувалось.³⁶ Особливо ця тенденція характерна для 20-го століття. Американський богослов Фредерік Бечнер у підручнику богослов'я для початківців зробив наступну заяву “неможливо для людини довести існування Бога, це подібно до того якби Шерлок Холмс доводив існування Артура Конана Дойла”.³⁷ Це твердження Бечнера виражає дух сучасності,

³³ Richard Swinburne, *Revelation: From Metaphor to Analogy* (Oxford: Clarendon Press, 1992), 39-42.

³⁴ *Ibid.*, 50.

³⁵ Swinburne, *The Coherence of Theism*, 53.

³⁶ Стивен Т. Дэвис, *Бог, разум и теистические доказательства* (Москва: Наука – Восточная литература, 2016), 15.

³⁷ Frederick Buechner, *Wishful Thinking: A Theological ABC* (New York: Harper & Row, 1973), 31.

з ним схильні погоджуватися як невіруючі (навіть атеїсти), а також віруючі. Для невіруючих це свого роду аргумент на користь їх світоглядної позиції, а для віруючих це мандат на право не брати на себе відповідальність обґрунтовувати свою віру, або переконувати невіруючих у існуванні Бога.

Річард Свінберн не лише бере на себе відповідальність представляти концепцію Бога, аналізувати релігійні переконання, їх природу і т.д., він також досліджує аргументи на користь існування Бога, а також аргументи на користь не існування Бога.

В книзі *Існування Бога* Свінберн заявляє, що його ціль досліджувати істинність пропозиції “Бог існує”, яку він розуміє наступним чином: “Судження “Бог існує” (а також рівноцінне судження “існує Бог”) я розглядаю як логічно еквівалентне судженню “з необхідністю існує особистість без тіла (тобто дух), яка з необхідністю є вічною, абсолютно вільною, всемогучою, всезнаючою, всеблагою, а також творцем всього”.³⁸

Річард Свінберн не розглядає всі можливі аргументи на користь існування Бога. По-перше, він досліджує лише теїстичні аргументи, які на його думку є вірогідними, і знайшли найбільший відгук в історії людства.³⁹ По-друге, Свінберн не розглядає апіорні аргументи, тобто аргументи в яких засновки є логічно необхідними. Істинність засновків в апіорних аргументах не залежить від існування світу, фізичних і духовних істот.⁴⁰ Свінберн вважає, що логічно необхідні істини належать лише до сфери математики і логіки. Крім цього, він вважає, що зводити існування Бога до необхідних пропозицій математики і логіки означає робити їх тривіальними.⁴¹ До аргументів, що базуються на апіорних засновках незалежних від досвіду належить онтологічний аргумент. Свінберн не включає його до свого розгляду. Він відмічає, що апіорні аргументи є складними філософськими аргументами і мало зрозумілими і переконливими для звичайних людей.

Свінберн також відмовляється від дедуктивних аргументів. Він вважає, що традиційні дедуктивні аргументи на користь існування Бога не досягли своєї цілі, тому що засновки цих аргументів можливо є істинними, але люди, що ведуть дискусію про релігію не згодні з тим, що вони істинні.⁴² Свінберн вважає, що жоден з дедуктивних аргументів не є переконливим і навіть сукупність цих аргументів не можуть створити достатнє дедуктивне доведення. Він говорить: “Небагато філософів погодилися з тим, що тут необхідні саме достатні дедуктивні докази”.⁴³ Звичайно дедуктивні аргументи забезпечують достовірний висновок, але у більшості випадків нам доступні лише індуктивні аргументи з ймовірними висновками.

³⁸ Суинберн, *Существование Бога*, 30.

³⁹ Там же, 33.

⁴⁰ Там же, 32.

⁴¹ Swinburne, *The Coherence of Theism*, 275.

⁴² Суинберн, *Существование Бога*, 30.

⁴³ Там же, 38.

Відмовившись від апіорних аргументів, Свінберн твердить, що предметом його розгляду є апостеріорні аргументи, тобто аргументи, в яких засновки посилаються на властивості людського досвіду.⁴⁴ В апостеріорних аргументах мова йде про те, що в людському досвіді є складові, що створюють основу для віри в існування Бога, або Його не існування. Хоча Свінберн заявляє, що він розглядає докази на користь існування Бога, так і докази проти існування Бога, він в більшій мірі зосереджений на доказах на користь існування Бога. Свінберн розглядає лише два аргументи проти існування Бога: аргумент від зла і аргумент від прихованості Бога.

Апостеріорні аргументи можуть бути дедуктивними та індуктивними. Свінберн відмовився від дедуктивних аргументів і показує і доводить дієвість індуктивної аргументації. Він розрізняє два види індуктивних аргументів: Р-індуктивні аргументи і С-індуктивні аргументи. Правильний Р-індуктивний аргумент робить висновок більше ймовірним ($P(h|e \& k) > \frac{1}{2}$). А С-індуктивний аргумент збільшує ймовірність висновку, або робить його більш ймовірним, ніж тоді, коли б у ньому не було цих засновків ($P(h|e \& k) > P(h|k)$).⁴⁵

Успішний індуктивний аргумент на користь існування Бога не має зробити висновок необхідним, він повинен зробити його дуже ймовірним. Якщо автору аргументу вдасться переконати своїх читачів і вони погодяться прийняти його засновки, то тоді можна сформулювати аргумент, в якому існування Бога буде дуже ймовірним.

Той факт, що Свінберн відмовився від дедуктивних аргументів не означає, що він відмовляється від класичних аргументів на користь існування Бога, які звичайно формулювалися у вигляді дедуктивних аргументів. Навпаки, Свінберн досліджує класичні аргументи на користь існування, але надає їм форми індуктивних аргументів. Він розглядає форми космологічних, телеологічних аргументів, аргумент від існування свідомості, моральний аргумент, аргументи від чудес і одкровення, аргумент від релігійного досвіду.⁴⁶ Свінберн не погоджується з І. Кантом, що можна висунути лише три аргументи на користь існування Бога: космологічний, телеологічний і онтологічний.⁴⁷ Він вважає, що кожен з названих аргументів може мати багато варіантів, які можуть в значній мірі відрізнятися один від одного так що їх буде неправильно називати лише формами одного аргументу.⁴⁸

Свінберн звертає увагу на те, що у сучасній філософії релігії існує тенденція аналізувати кожен з цих аргументів окремо. Звичайно, філософ, досліджуючи аргумент, приводить також заперечення, а також вказує на слабкі сторони аргументу, і в кінці кінців, якщо не відкидає аргумент, то визнає його

⁴⁴ Там же, 38.

⁴⁵ Суинберн, *Существование Бога*, 29.

⁴⁶ Там же, 33.

⁴⁷ Иммануил Кант, *Сочинения: В 8 т. Т. 3* (Москва: ЧОРО, 1994), 447.

⁴⁸ Суинберн, *Существование Бога*, 33.

недостатнім. Така процедура проробляється з кожним аргументом і робиться висновок, що жоден аргумент не доводить існування Бога. Такий підхід Свінберн вважає неправильним, він показує, що якщо ми досліджуємо тезу “Бог існує”, то слід розглядати всі релевантні аргументи на її користь так і аргументи проти неї.⁴⁹ Різні аргументи розглянуті разом можуть як посилювати так і ослаблювати один одного і тезу, яка досліджується. Коли аргументи є індуктивними, то правильність такого підходу стає ще більш очевидною. Такий підхід може бути названий “кумулятивний аргумент” на користь існування Бога. Свінберн розглядає всього 11 релевантних індуктивних аргументів на користь існування Бога і проти існування Бога, які в кінцевому рахунку створюють “кумулятивний ефект” на користь існування Бога.⁵⁰ Всі С-індуктивні аргументи взяті разом в кінцевому рахунку складають Р-індуктивний аргумент, який має форму $P(h|E \& k) > \frac{1}{2}$, що означає, що існування Бога є вірогідним з ймовірністю більшою за 0,5.

Свінберн вважає, що теїзм є найкращим адекватним поясненням всього існуючого. Теїзм є всеохоплюючою метафізичною гіпотезою, що пояснює світ і конкурує з матеріалізмом, ідеалізмом і гуманізмом.⁵¹ Теїзм як всеохоплююча гіпотеза є поясненням існування світу, яке враховує всі дані і пропонує каузальне пояснення його походження і теперішнього існування. В першу чергу Свінберн розрізняє два види пояснення: наукове пояснення і особистісне пояснення. Існують феномени, що можуть бути пояснені лише термінами наукового пояснення, для пояснення інших феноменів достатньо особистісного пояснення. Проте, більшість феноменів для повного пояснення вимагають залучення обох видів пояснення, тому що природні та особистісні види причинності можуть бути присутніми в одному феномені і взаємодіяти. Існування світу, його впорядкованість та інші його властивості найкраще пояснюються через цілеспрямовані дії Бога. Пояснення через цілеспрямовані дії Бога є одним з видів особистісного пояснення. Свінберн вважає, що всі релевантні аргументи на користь існування Бога є випадками особистісного пояснення існування світу взагалі, або деяких фундаментальних властивостей світу.⁵² Проте, щоб розуміти як теїзм пояснює існування і фундаментальні властивості світу через дії Бога слід розрізнити наступні види пояснень: повне, кінцеве, остаточне і абсолютне. Повне пояснення вказує на причини і підстави які необхідні для виникнення та існування феномену. Повне пояснення може не містити всіх фактори, що мають відношення до феномену. Кінцеве пояснення містить всі релевантні умови необхідні для виникнення феномену, у тому числі і посилання на теорії і закони вишого рівня.⁵³ Коли мова йде про існування світу і його фундаментальні властивості, то можливе лише остаточне пояснення. Цим поясненням є Бог. Існування Бога пояснити немож-

⁴⁹ Там же, 36.

⁵⁰ Emma Beckman, *Richard Swinburne's Inductive Argument for the Existence of God* (Linköping University, 2008), 26.

⁵¹ Ричард Суинберн, *Есть ли Бог?* (Москва: Праксис, 2001), 208.

⁵² Beckman, *Richard Swinburne's Inductive Argument for the Existence of God*, 26.

⁵³ Steven M. Duncan, *Analytic Philosophy of Religion: its History since 1955* (Tirril: Humanities-Ebooks, 2016), 120.

ливо, тому немає абсолютного пояснення існування світу. Абсолютне пояснення можливе для самоочевидних факторів, наприклад, логічно необхідних математичних відношень.⁵⁴ Свінберн не погоджується з ідеєю, що Бог є абсолютним поясненням для існування видимого всесвіту.⁵⁵ Існування Бога в філософії Свінберна є “грубим фактом”, який є відправним пунктом для остаточного пояснення. Аргументи на користь існування Бога відносяться до виду остаточного пояснення феноменів. Вони пояснюють певні феномени існуванням Бога і Його намірами, але вони не пояснюють чому існує Бог і не пояснюють Його наміри. Ні окремі аргументи на користь існування Бога ні їх сукупність не дають абсолютного пояснення, а лише остаточне пояснення.

Апологетичний потенціал філософського теїзму Р. Свінберна

Апологетика християнства не є популярною сферою діяльності у двадцятому столітті. Така ситуація не може бути пояснена посиланням на певний один фактор, що став причиною “зневаги до апологетики”. Раціоналістична критика релігії, ірраціональні тенденції в богослов’ї, філософія екзистенціалізму і постмодернізму, методології екзистенціалізму і постмодернізму в богослов’ї, ситуація постмодерну, розчарування в можливостях людського розуму, інтелектуальна маргіналізація християнства – це можливо не повний перелік причин відходу апологетики на задній план філософських і богословських досліджень. Автор відомого підручника по історії апологетики кардинал АверіДуллес нарікає, що “Саме слово (апологетика) було у зневазі у витончених богословських колах, як в католиків так і в протестантів. Хто може бути настільки нерозумним, питав дехто, щоб намагатися виправдовувати віру розумом?”.⁵⁶ Проте, з початку другої половини двадцятого століття ситуація навколо апологетики починає змінюватися і роль Річарда Свінберна у цьому процесі є значною.

Апологетична програма Річарда Свінберна є винятком у філософському середовищі двадцятого століття. Вона вражає своєю послідовністю, широтою, виваженістю, витонченістю і рафінованістю філософської аргументації. Вже на протязі більш ніж 50 років він публікує статті та книги, які виділяються високою філософською культурою, глибиною, детальністю філософського аналізу і мотивовані однією великою цілю – філософська аргументація на захист християнського теїзму. Беручи до уваги традиційні розділення релігії на природну і позитивну, одкровення на загальне і особливе, богослов’я на природне і надприродне, британський філософ вибудовує свою апологетичну програму в два етапи – аргументація на користь чистого теїзму і філософський аналіз християнського (поглибленого) теїзму.⁵⁷

⁵⁴ Свінберн, *Существование Бога*, 119.

⁵⁵ Duncan, *Analytic Philosophy of Religion: its History since 1955*, 122.

⁵⁶ Avery R. Cardinal Dulles, *A History of Apologetics* (San Francisco: Ignatius Press, 2005), 25.

⁵⁷ Свінберн називає другий етап “ramified theism” або “ramified natural theology” – розгалужений або поглиблений теїзм, або розгалужене, поглиблене богослов’я.

Річард Свінберн починав свою філософську кар'єру в третій чверті двадцятого століття. Його академічні інтереси були в сферах природознавчих наук, філософії і богослов'я. У богословських і церковних колах у цей час переважали фідеїстичні тенденції. Річард Свінберн не задовольняється нечіткою і туманною аргументацією богословів неортодоксії. Він звертається до наукової методології і вибирає партнерами по діалогу філософів науки.⁵⁸ Він послідовно і наполегливо застосовує наукову методологію до дослідження богословських тверджень. Свінберн заздалегідь провів дослідження “теорії підтвердження” для наукових теорій в одній із своїх ранніх робіт.⁵⁹ А в своїй програмній роботі по дослідженню філософського теїзму він застосовує теорію підтвердження для аргументації теїстичного світогляду. Він пише: “Використання теорії підтвердження дозволить мені викласти мою аргументацію з точністю, що притаманна будь-якому деталізованому викладу даних на користь або проти теорії масштабної структури всесвіту, а також дозволить виявити близьку подібність, що існує між релігійними теоріями і науковими теоріями всесвіту”.⁶⁰

На початку двадцять першого століття у західній цивілізації та в Україні вже не домінує “культ науки” і широкі кола суспільства не сповідують філософію “сцієнтизму”. Але суспільство визнає великий вклад науки в розвиток людської цивілізації, застосування наукових методів довело свою ефективність і наука залишається взірцем раціональності. Теїстична аргументація Річарда Свінберна, що побудована на науковій методології може бути використана апологетами теїстичного світогляду у своїй змістовній частині, або вона може стати прикладом для розробки власних оригінальних теїстичних аргументів.

В філософії релігії відомо два способи аргументації на користь або проти теїстичного світогляду: дедуктивізм і індуктивізм. Ці дві стратегії філософського захисту теїзму вже були представлені в *Діалогах про природну релігію* Девіда Юма.⁶¹

Річард Свінберн обирає і розробляє індуктивну стратегію для аргументації на користь існування Бога. Свінберн відкидає класичні аргументи на користь існування Бога в їх традиційній дедуктивній формі. Він вважає, що дедуктивний аргумент не може довести жодного контингентного факту, тобто існування будь чого, у тому числі і Бога. Але якщо кожен класичний аргумент (крім онтологічного) переформулювати, застосувавши індуктивний підхід, то кожен аргумент стає достатнім С-індуктивним аргументом на користь теїзму. С-індуктивні аргументи, зібрані разом, складають успішний Р-індуктивний аргумент на користь існування Бога. Хоча релігійна віра вимагає впевненості, а не ймовірності, аргументація на користь теїзму викликає більше довіри у тому випадку, коли вона близька за формою до наукової аргументації. Індуктивна аргументація успішніша в переконанні раціональних людей. Вона залишає місце не лише для сумнівів, але також для корекції, вдосконалення, розвитку релігійних переконань, толерантності,

⁵⁸ Keith J. Cooper, “Scientific Method and the Appraisal of Religion” *Religious Studies* 1985, № 3, 319.

⁵⁹ Swinburne, *An Introduction to Confirmation Theory*, 218.

⁶⁰ Суинберн, *Существование Бога*, 26.

⁶¹ Давид Юм, *Сочинения в двух томах. Том 2* (Москва: Мысль, 1996), 392.

відкритості до альтернативних поглядів. Конtrarгументи індуктивної аргументації не остаточно спростовують релігійні переконання, а лише послаблюють їх і створюють сприятливу атмосферу для модифікації, перегляду і уточнення переконань.

Річард Свінберн визнає цінність традиції природного богослов'я і вважає свій філософський теїзм частинною цієї традиції.⁶² Свою автобіографічну статтю в антології “Філософи, які вірять: духовні подорожі 11-ти провідних філософів” називає “Покликання природного богослова”.⁶³ Така назва автобіографії скоріше всього вказує на те, що британський філософ в основному розцінює свою діяльність як мислителя в якості природного богослова. Його ще в юності турбувала “лінива індиферентність” церковних діячів в питанні обґрунтування християнської віри і він вже тоді зрозумів, що за нею стоїть богословська позиція, що бере початок в філософії С. К'єркегора, яка закликає до раціонально необґрунтованого “стрибка віри”. Коли Свінберн вивчав філософію науки, він також відкрив для себе твори Фоми Аквінського, який використовував філософію Аристотеля як найкращий зразок раціональності в його час для обґрунтування віри в Бога. Свінберн розуміє, що він повинен використовувати найкращі зразки знання та методологію свого часу. Таку раціональність він вбачає не в філософії буденної мови чи екзистенціалізмі, а в науці і тому вивчає філософію науки щоб потім формувати природну теологію застосовуючи наукову методологію. Бути справжнім послідовником Фоми Аквінського означає використовувати найкращі зразки і стандарти пізнання свого часу – робить висновок Свінберн.⁶⁴ Починаючи з 1963 року, британський філософ досліджує і пише роботи по філософії науки *Введення в теорію підтвердження, Простір і час, Концепція чуда*, які складають фундамент для його природної теології створеної в трилогії – *Когерентність теїзму, Існування Бога і Віра і Розум*. Вибір Свінберна на користь природної теології може слугувати прикладом для сучасних апологетів теїзму і християнства в Україні. Природна теологія минулого та сучасності мала значний вплив на світогляд інтелігенції і широкого загалу людей. Вона має велику і поважну традицію, а також сучасних палких прихильників серед аналітичних філософів релігії.

Сучасний стан філософії релігії характеризується світоглядним, філософським і методологічним плюралізмом. Плюралізм в філософії релігії не є її винятковою рисою, плюралізм характерний для багатьох сфер науки і практики сучасної цивілізації. Він створює плідне середовище для змагальної атмосфери академічної спільноти. В філософії релігії є філософи, які стоять на відверто атеїстичних позиціях, наприклад, Джон Макі, Міхаель Мартін, Кай Нільсон та ін. Інші філософи позиціонують себе як “дружні атеїсти”, наприклад, Вільям Роу.⁶⁵

⁶² Richard Swinburne, “The Revival of Natural Theology” *Archivio di Filosofia* 2007, №1, 303-322.

⁶³ Richard Swinburne, “The Vocation of a Natural Theologian”, *Philosophers Who Believe: The Spiritual Journeys of 11 Leading Thinkers* (Downers Grove: InterVarsity Press, 1993), 179-202.

⁶⁴ *Ibid.*, 191.

⁶⁵ William Rowe, “The Problem of Evil and Some Varieties of Atheism” *American Philosophical Quarterly* 1979, №16, 335-341.

Існує також група філософів, які називають себе “скептичними теїстами”.⁶⁶ Послідовники філософії процесу Альфреда Вайтхеда серед теологів розвивають “процес теїзм”.⁶⁷ Між класичним теїзмом і процес теїзмом зайняв теологічну нішу “відкритий теїзм”.⁶⁸ Вищеназвані напрямки філософії релігії і філософської теології створюють інтелектуальний і доктринальний виклик для віруючих людей, змушують їх переглядати та поглиблювати свої релігійні переконання. Проте, вони не часто можуть слугувати інструментом для обґрунтування та зміцнення віри послідовників теїстичних релігій: іудаїзму, ісламу і християнства. На відмінну від названих напрямків філософії релігії і теології, чистий теїзм Річарда Свінберна є природним богослов'ям, яке дуже близьке за змістом до богослов'я світових теїстичних релігій.

Свінберн часто в своїх роботах заявляє, що він пише про Бога, Який є таким як йому поклоняються в іудаїзмі, ісламі і християнстві.⁶⁹ Свінберн також підкреслює особистісний аспект природи Бога, запозичивши термін з екзистенційно забарвленої теології Пауля Тілліха, і називає Бога “особистісною основою буття”.⁷⁰ Хоча критики час від часу звинувачують Свінберна “сухому” раціоналізмі і в тому, що він говорить про “Бога філософів і вчених”, а не про “Бога Авраама, Ісака та Якова”,⁷¹ той факт, що британський філософ наголошує на персоналістичному аспекті Бога у “чистому теїзмі”, а пізніше досліджує і розвиває доктрину про Трійцю у “поглибленому теїзмі”, говорить про те, що ця критика лише в незначній мірі є справедливою. В зв'язку з цим слід додати, що розвинутий Свінберном “поглиблений теїзм”, який по суті є християнською філософською теологією, продовжує розвивати персоналістичну тему у вченні про Бога. Таким чином, концепція Бога, який зображується в філософському теїзмі Свінберна є дуже близької до концепції Бога в теїстичних релігіях. Хоча слід зауважити, що вчення Свінберна про всезнання Бога відхиляється від традиційного тлумачення цього атрибуту Бога в теїстичних релігіях, зокрема в богословській традиції християнства. Свінберн вважає, що Бог не знає майбутнього *вичерпно*, тому що знання майбутнього у світі де є вільні істоти в принципі неможливе. Цей аспект філософського теїзму Свінберна робить його близьким до сучасного богословського напрямку серед євангельських богословів “відкритий теїзм”, проте, Свінберн не заявляв, що він є частиною цього руху. Отже незважаючи на те, що праці Свінберна є зразками витонченої філософської рефлексії, його філософський теїзм є дуже близьким до ортодоксії теїстичних релігій. Це означає, що філософське богослов'я Свінберна може бути корисним богословам-теїстам, як потужний за формою та змістом інструмент в обґрунтуванні теїстичних переконань.

⁶⁶ Paul Draper, “Pain and Pleasure: An Evidential Problem for Theists” *Nous* 1989, №23, 331-350.

⁶⁷ John B. Cobb, *A Christian Natural Theology Based on the Thought of Alfred North Whitehead* (Philadelphia: Westminster Press, 1965) 192.

⁶⁸ *The Openness of God: A Biblical Challenge to the Traditional Understanding of God* / [C. Pinnock, R. Rice, J. Sanders та ін.], (Downers Grove: Intervarsity Press, 1994), 202.

⁶⁹ Richard Swinburne, *Was Jesus God* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 5.

⁷⁰ Пауль Тілліх, *Систематическая теология. Т. 1-2.* (Москва: Университетская книга, 2000), 238.

⁷¹ Brian Hebblethwaite, *Philosophical Theology and Christian Doctrine* (Oxford: Blackwell, 2005), 3-4.

ВИСНОВКИ

Філософська теологія Свінберна має не лише історичну цінність, її дослідження дозволяє побачити апологетичний потенціал праць філософа для обґрунтування теїзму і базових положень християнського світогляду.

Свінберн засвоює і застосовує наукову методологію, яка є зразком раціональності для наукової спільноти. Індуктивна методологія в аргументації на користь існування Бога продовжує і розвиває якісно новий етап в відстоюванні і обґрунтуванні теїстичного світогляду. Теїстичні аргументи, сформульовані в індуктивній формі є переконливішими для раціональних людей. Вибір Свінберна на користь природної теології долучає його до довгої традиції. Він використовує добре відомі теїстичні аргументи, але вони набувають у нього нової форми, він розміщує їх новий контекст, додає доказової сили та об'єднує в єдиний кумулятивний аргумент на користь існування Бога.

Свінберн сповідує релігійні переконання дуже наближені до богослов'я ортодоксального християнства. Чистий теїзм Свінберна не вступає в конфлікт з релігійними переконаннями авраамістичних релігій, і добре узгоджується з традиціями природної теології.

БІБЛІОГРАФІЯ

Гет'є, Едмунд. Чиє знанням обґрунтоване та істинне переконання? *Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку* / За науковою редакцією А. С. Синиці. — Львів: Літопис, 2014, 31–34.

Девіс, Стивен. *Бог, разум и теистические доказательства*. Москва: Наука — Восточная литература, 2016.

Кант, Эммануил. *Сочинения*: В 8 т. Т. 3. Москва: ЧОРО, 1994.

Суинберн, Ричард. *Есть ли Бог?* Москва: Практис, 2001.

Суинберн, Ричард. *Существование Бога*. Москва: Языки славянской культуры, 2014.

Тиллих, Пауль. *Систематическая теология*. Т. 1-2. Москва: Университетская книга, 2000.

BIBLIOGRAPHY

Get'e, Edmund. Chi є znanniam obruntovane ta istinne perekonannia? *Antologija suchasnoi analitichnoi filosofii, abo zhuk zalishae korobku* / Za naukovoju redaktsieju A. S. Sinitsi. — L'viv: Litopis, 2014, 31–34.

Devis, Stiven. *Bog, razum i teisticheskie dokazatel'stva*. Moskva: Nauka — Vostochnaia literatura, 2016.

Kant, *Emmanuil. Sochineniia: V 8 t. T. 3.* Moskva: ChORO, 1994.

Suinbern, Richard. *Est' li Bog?* Moskva: Praxis, 2001.

Suinbern, Richard. *Sushchestvovanie Boga*. Moskva: Iazyki slavianskoi kul'tury, 2014.

Tillikh, Paul'. *Sistematicheskaja teologija*. T. 1-2. Moskva: Universitetskaia kniga, 2000.

- Юм, Давид. *Сочинения в двух томах*. Том 2. Москва: Мысль, 1996.
- Beckman, Emma. *Richard Swinburne's Inductive Argument for the Existence of God*, Linköping University, 2008.
- Braithwaite, Richard Bevan. *An Empiricist's View of The Nature Of Religious Belief*. Cambridge: Cambridge University Press, 1955.
- Buechner, Frederick. *Wishful thinking: A theological ABC*. New York: Harper & Row, 1973.
- Chisholm, Roderick M. *Perceiving: A Philosophical Study*. New York: Cornell University Press, 1957.
- Cobb, John B. *A Christian Natural Theology Based on the Thought of Alfred North Whitehead*. Philadelphia: Westminster Press, 1965.
- Cooper, Keith. J. "Scientific Method and the Appraisal of Religion" *Religious Studies*, № 3. (1985): 319-329.
- Dulles, Avery. R. C. *A History of Apologetics*. San Francisco: Ignatius Press, 2005.
- Duncan, Steven M. *Analytic Philosophy of Religion: its History since 1955*, Tirril: Humanities-Ebooks, 2016.
- Hempel, C, Oppenheim P. "Studies in the Logic of Explanation" *Philosophy of Science*. №2. (1948): 145-175.
- Mitchell, Basil. *The Justification of Religious Belief*. London: Palgrave Macmillan, 1974.
- Rowe, William. "The Problem of Evil and Some Varieties of Atheism", *American Philosophical Quarterly*. №16. (1979): 335-341.
- Swinburne, Richard. *Simplicity as Evidence of Truth*. Milwaukee: Marquette University Press, 1997.
- Ium, David. *Sochineniia v dvukh tomakh*. Tom 2. Moskva: Mysl', 1996.
- Beckman, Emma. *Richard Swinburne's Inductive Argument for the Existence of God*, Linköping University, 2008.
- Braithwaite, Richard Bevan. *An Empiricist's View of The Nature Of Religious Belief*. Cambridge: Cambridge University Press, 1955.
- Buechner, Frederick. *Wishful thinking: A theological ABC*. New York: Harper & Row, 1973.
- Chisholm, Roderick M. *Perceiving: A Philosophical Study*. New York: Cornell University Press, 1957.
- Cobb, John B. *A Christian Natural Theology Based on the Thought of Alfred North Whitehead*. Philadelphia: Westminster Press, 1965.
- Cooper, Keith. J. "Scientific Method and the Appraisal of Religion" *Religious Studies*, № 3. (1985): 319-329.
- Dulles, Avery. R. C. *A History of Apologetics*. San Francisco: Ignatius Press, 2005.
- Duncan, Steven M. *Analytic Philosophy of Religion: its History since 1955*, Tirril: Humanities-Ebooks, 2016.
- Hempel, C, Oppenheim P. "Studies in the Logic of Explanation" *Philosophy of Science*. №2. (1948): 145-175.
- Mitchell, Basil. *The Justification of Religious Belief*. London: Palgrave Macmillan, 1974.
- Rowe, William. "The Problem of Evil and Some Varieties of Atheism", *American Philosophical Quarterly*. №16. (1979): 335-341.
- Swinburne, Richard. *Simplicity as Evidence of Truth*. Milwaukee: Marquette University Press, 1997.

- Swinburne, Richard. *An Introduction to Confirmation Theory*, London: Methuen & Co., 1973.
- Swinburne, Richard. *Epistemic Justification*. Oxford: Clarendon Press, 2001.
- Swinburne, Richard. *Faith and Reason*. Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Swinburne, Richard. *Space and Time*. London: MacMillan and Co., 1968.
- Swinburne, Richard. *The Coherence of Theism*. Oxford: Oxford University Press, 1977.
- Swinburne, Richard. *Was Jesus God*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Swinburne, Richard. *What Difference Does God Make to Morality?* Lanham: Rowman and Littlefield, 2008.
- The Openness of God: A Biblical Challenge to the Traditional Understanding of God / [C. Pinnock, R. Rice, J. Sanders тiн.]. Downers Grove: Intervarsity Press, 1994.
- Van Holten, Wilko. "Theism and Inference to the Best Explanation" *Ars Disputandi*. №2. (2002): 262–281.
- Swinburne, Richard. *An Introduction to Confirmation Theory*, London: Methuen & Co., 1973.
- Swinburne, Richard. *Epistemic Justification*. Oxford: Clarendon Press, 2001.
- Swinburne, Richard. *Faith and Reason*. Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Swinburne, Richard. *Space and Time*. London: MacMillan and Co., 1968.
- Swinburne, Richard. *The Coherence of Theism*. Oxford: Oxford University Press, 1977.
- Swinburne, Richard. *Was Jesus God*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Swinburne, Richard. *What Difference Does God Make to Morality?* Lanham: Rowman and Littlefield, 2008.
- The Openness of God: A Biblical Challenge to the Traditional Understanding of God / [C. Pinnock, R. Rice, J. Sanders тiн.]. Downers Grove: Intervarsity Press, 1994.
- Van Holten, Wilko. "Theism and Inference to the Best Explanation" *Ars Disputandi*. №2. (2002): 262–281.